

2015

Bachelorwerkstuk:
Dennis Lodewijk
S4227913

Begeleidster:
Mw. dr. C.V. Weeda

Inleverdatum: 15-06-2015

Interdict over Engeland

Argumenten van paus Innocentius III verwijzend naar geestelijke en wereldlijke macht

Inhoudsopgave

Inleiding.....	2
Recht van investituur.....	7
Interdict in het canoniek recht.....	10
Geestelijke en/of wereldlijke macht.....	14
Conclusie.....	17
Bibliografie.....	19

Inleiding

Met de benoeming van Lotario dei Conti di Segni tot paus Innocentius III (r. 1198-1216) brak een pontificaat aan dat door latere generaties al snel werd beschouwd als een van de belangrijkste in de Middeleeuwen.¹ Innocentius presenteerde zich als een paus die, in tegenstelling tot zijn voorganger Celestinus III (r. 1191-1198), erop was gebrand de reputatie van het pausdom als moeder van alle kerken in ere te herstellen.² Dit leidde tot conflicten met andere machthebbers, van wie de Engelse koning Jan zonder Land (r. 1199-1216) wellicht het bekendste voorbeeld is. In Engeland had zich sinds de regering van Willem I de Veroveraar (r. 1066-1087) een relatief onafhankelijk kerkelijk administratief systeem ontwikkeld, waarvan de koning als patroon aan het hoofd stond. Hierdoor was er weinig ruimte voor buitenlandse inmenging.³ Door de nieuwe koers vanuit het Vaticaan moesten koning en paus zich echter opnieuw tot elkaar verhouden. Een belangrijk probleem waarin dit tot uiting kwam, waren bisschopskeuzes en dan vooral die van Stephen Langton tot aartsbisschop van Canterbury in 1206.⁴ De koning weigerde de verkiezing te erkennen, waarop een strijd ontstond waarin de paus een interdict over Engeland uitriep en zijn vorst excommuniceerde.

Dit onderzoek staat in het teken van de vraag welke argumenten gestoeld op geestelijke en wereldlijke macht paus Innocentius III inzette in aanloop naar, en ten tijde van het interdict (1208-1214) dat hij over Engeland plaatste. Hiervoor zal eerst worden gekeken naar de argumenten die hij aandroeg ter verdediging van het recht op investituur. Dit zal worden gedaan aan de hand van de pauselijke correspondentie.⁵ Deze brieven worden geanalyseerd op basis van mogelijke referenties aan het canoniek recht, Bijbelpassages en mogelijke andere pauselijke theorieën. Vervolgens wordt in de tweede paragraaf behandeld hoe het canoniek recht, als gevolg van Innocentius' aanspraak op investituurrecht en de schending hiervan door koning Jan, ruimte bood voor het plaatsen van een interdict over Engeland. Het gaat hier om de gronden van deze beslissing en of een interdict inderdaad wordt gekoppeld aan schending van kerkelijke machtsprivileges. Daarna zal worden afgesloten met de vraag wat het interdict leert over de taak die Innocentius III voor zichzelf

¹ Jane E. Sayers, *Innocent III: leader of Europe* (Londen, 1994), 1.

² Christopher R. Cheney, *Pope Innocent III and England* (Stuttgart, 1976), 1-2.

³ *Ibidem*, 12.

⁴ Naast Canterbury zijn er verschillende andere bisschopkeuzes in Engeland geweest waarin een dispuut dreigde tussen koning en paus. Enkele zaken waarin de paus zich mengde, waren de keuzes voor Geoffrey van Henlow in St. David's (1198-1203), Peter de Roches in Winchester (1204-1205) en Jocelin van Wells in Bath (1206).

⁵ Hiervoor wordt gebruik gemaakt van Paus Innocentius III, *Selected letters of Pope Innocent III concerning England: (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953). Hierbij moet worden opgemerkt dat deze brieven niet door de paus zelf, maar wel uit diens naam zijn uitgevaardigd.

als paus in de wereld zag neergelegd en welke gevolgen dit had voor de relatie tussen de geestelijke en wereldlijke machtssfeer. Ook hiervoor zal gebruik worden gemaakt van de pauselijke brieven. Alvorens echter aan dit alles toe te komen, zal eerst een historiografisch overzicht worden geschetst.

Het conflict tussen de paus en koning Jan werd al vanaf de late Middeleeuwen toegeëigend door belanghebbende partijen. Vast staat in ieder geval dat Engeland in maart 1208 onder een interdict werd geplaatst, wat betekende dat het land officieel werd uitgesloten van kerkelijke diensten. Toen bleek dat dit niet genoeg was om koning Jan, Langton als aartsbisschop te laten erkennen, werd hij in 1209 geëxcommuniceerd. Uiteindelijk zou het tot 1213 duren voordat de band met Innocentius III werd hersteld. Dit gebeurde nadat de vorst zich als leenman onder het gezag van de bisschop van Rome plaatste, wat door Engelse protestanten eeuwenlang werd uitgelegd als een schending van de Engelse onafhankelijkheid. Zij gebruikten vroege kronieken als die van Matthew Paris om aan te tonen dat de paus onbetrouwbaar was.⁶ Hierin ligt de kern van de traditionele geschiedopvatting omtrent het geschil, die uit gaat van het interdict als onderdeel van een succesvolle campagne van Innocentius III tegen de koning. Deze voorstelling van zaken valt onder 20-eeuwse historici echter niet meer direct aan religieuze achtergrond te koppelen.

Dit laatste blijkt onder andere uit *Saints & sinners* (1990) van de katholieke Eamon Duffy, die in zijn overzichtswerk spreekt over het interdict als wapen in wat als 'een pauselijke zege op alle fronten' zou eindigen.⁷ Om zijn vooraanstaande positie te duiden, zou de paus vooral gebruik hebben gemaakt van verwijzingen naar historische afspraken over het pausdom met Karolingische en Duitse keizers. Bijbelverwijzingen zouden dienen om deze aanspraken te versterken. Vooral het boek Jeremia zou hierin een belangrijk rol hebben gespeeld. Duffy ziet in Innocentius' optreden dus vooral een succesvolle poging om de theoretische pauselijke superioriteit in praktijk te brengen. Op deze manier zou hij getracht hebben het christelijke geloof te beschermen en stimuleren.⁸ Een soortgelijke opvatting is terug te vinden in het eerder verschenen *Western society and the Church in the Middle Ages* (1970) van Richard Southern. Hij stelt dat paus Innocentius III zich vooral als *Vicarius Christi*, de plaatsbekleder van Christus, representeerde. Hierdoor zou hij zowel het geestelijke als het wereldlijke zwaard in handen hebben gehad. Southern zet deze conclusie kracht bij

⁶ Cheney, *Pope Innocent III and England*, 21.

⁷ Eamon Duffy, *Saints & sinners: a history of the popes* (New Haven, 1997; herdr. 2006), 148.

⁸ *Ibidem*, 146-149.

door uit een pauselijke brief te citeren dat 'de pontificale autoriteit en koninklijke macht (beide volledig in Ons belegd) volledig voldoen aan het doel elkaar te ondersteunen'.⁹ Hoewel deze twee begrippen door de auteur niet nader worden gedefinieerd, moge het duidelijk zijn dat de paus volgens Southern de duale macht in zichzelf verenigd zag.

Een andere kijk op Innocentius' notie van geestelijke en wereldlijke macht blijkt uit de biografie die Helene Tillmann over hem schreef. In *Pope Innocent III* (1980) stelt ze dat twee statements van Innocentius III verkeerd zijn geïnterpreteerd, waardoor onterecht het beeld is ontstaan dat hij het gezag over beide machtssferen claimde. Hierbij gaat het ten eerste om een citaat waarin de paus aangeeft dat beide machten in Rome moeten zetelen. Volgens Tillmann zien andere historici deze machten als met elkaar verweven, terwijl dat volgens Innocentius niet het geval zou zijn. Een ander veelvoorkomend misverstand bestaat er over een uitspraak in een preek. Hierin zou de paus hebben gezegd nog altijd het primaat en het principaat over de hele wereld te hebben. Hierbij zou het echter gaan om zielen en dus om de sleutels tot de hemel, niet om daadwerkelijke wereldlijke macht.¹⁰ Colin Morris lijkt dit in *The Papal Monarchy: the Western Church from 1050 to 1250* (1989) te bevestigen. Hij acht het een misvatting om te denken dat de concessies van koning Jan, waarvan werd getracht ze te bereiken door het interdict, deel uitmaakten van een systeem van universele pauselijke autoriteit. Morris ontkent dus dat Innocentius III een theoretisch concept van pauselijke hegemonie over de wereld naleefde, maar stelt wel dat hij zich meer dan andere pausen in seculiere conflicten mengde. Hij zag een onderscheid tussen wereldlijke en spirituele macht, maar trachtte de grenzen te verleggen.¹¹

Het moge opmerkelijk worden genoemd dat auteurs als Duffy, Southern en Morris een standpunt innemen zonder hierbij nadrukkelijk naar bronmateriaal te verwijzen. Stephan Kuttner gebruikt het overgeleverde materiaal in 'Universal pope or servant of God's servants' (1981) daarentegen uitgebreid voor onderzoek naar het gebruik van, en discussies omtrent de gebruikte pauselijke titels door Innocentius III. Kuttner richt zich hierbij op binnenkerkelijke aangelegenheden als de rol van Rome binnen de Kerk. Rome werd aangeduid als *universalis ecclesia*, maar het was in de vroege 13e eeuw niet duidelijk of Rome hiermee boven of tussen andere kerken stond. Volgens Kuttner legde Innocentius de titel uit als een primaat van Rome over andere kerken. Daarnaast gaat Kuttner in op de paus als *dienaar van de dienaren van God*, een titel waarmee Innocentius zich als eerste paus structureel liet afkondigen. Hij zou

⁹ Richard W. Southern, *Western society and the Church in the Middle Ages* (Londen, 1970), 143-145.

¹⁰ Helene Tillmann, *Pope Innocent III* (Amsterdam, 1980), 321-330.

¹¹ Colin Morris, *The Papal Monarchy: the Western Church from 1050 to 1250* (Oxford, 1989), 426-433.

hiermee de nadruk hebben willen leggen op zijn apostolische dienst.¹² Ook Joseph Canning blijft in zijn essay 'Power and the pastor' (1999) dicht bij de bronnen, maar lijkt hierbij tot een andere conclusie te komen dan Tillmann. Aan de hand van een aantal preken uit de periode 1200-1205 probeert hij aan te tonen dat macht volgens Innocentius III centraal stond in het pausdom. Deze zou in eerste instantie pastoraal zijn, maar door middel van jurisdictie moeten worden uitgeoefend. De paus stond tussen hemel en aarde om zijn kudde naar de verlossing te leiden. Deze positie zou hij claimen door een nieuwe interpretatie van de Evangelieën en het boek Jeremia uit het Oude Testament.¹³ Canning stelt echter zonder bewijs dat Innocentius III deze visie ook de rest van zijn pontificaat heeft aangehouden.

Om de verschillende argumenten volledig te kunnen begrijpen, is het noodzakelijk een korte achtergrond van de heersende ideeën over de verdeling van de wereld tussen Kerk en staat te schetsen. Uit het overzicht van de literatuur bleek al dat de wereld werd opgedeeld in een wereldlijke en een geestelijke machtssfeer. Dit was het gevolg van de tweezwaardenleer, een theorie die oorspronkelijk door paus Gelasius I (r. 492-496) was bedacht. Vanaf de 11e eeuw werd deze echter steeds hiërarchischer geïnterpreteerd. Het geestelijke en wereldlijke zwaard werden niet langer aan elkaar gelijk gesteld. Onder enkele groeperingen ontstond zelfs het idee dat de paus beide zwaarden in handen had. Het pontificaat van Gregorius VII (r. 1073-1085) was hierin een belangrijk keerpunt.¹⁴ Deze paus is eveneens bekend om zijn rol in de Investituurstrijd. Vanaf de millenniumwisseling ontstond een actief beleid om een eind te maken aan lekeninvestituur door Duitse keizers. Deze gingen hier echter gestaag mee door. Dit leert dat de twisten tussen Innocentius III en Jan zonder Land in een bredere traditie vallen te plaatsen. Het beëindigen van deze lekeninvestituur past volledig binnen de ideeën van de Gregoriaanse hervorming. Deze herstelbeweging, die gedurende het pontificaat van paus Leo IX (r. 1049-1054) van start ging, trachtte een eind te maken aan de koninklijke inmenging in religieuze aangelegenheden.¹⁵ Het zijn voornamelijk deze drie ontwikkelingen die als basis dienden voor een 13e-eeuwse visie op de relatie tussen Kerk en staat.

Zoals vermeld zal binnen dit onderzoek de correspondentie van Innocentius III een centrale rol innemen. Vanaf de 16e eeuw werden pogingen ondernomen om delen hiervan te

¹² Stephan G. Kuttner, 'Universal pope or servant of God's servants: the canonists, papal titles, and Innocent III', *Revue de droit canonique* 32 (1981), 109-150, alhier 120-128.

¹³ Joseph Canning, 'Power and the pastor: a reassessment of Innocent III's contribution to political ideas', in: John C. Moore (red.), *Pope Innocent III and his world* (Aldershot, 1997), 245-253, alhier 249-253.

¹⁴ James A. Watt, 'Spiritual and temporal powers', in: James H. Burns (red.), *The Cambridge history of political thought: c. 350 - c. 1450* (New York, 1988), 367-423, alhier 368-381.

¹⁵ William R. Cook en Ronald B. Herzman, *The Medieval world view: an introduction* (New York, 1983; herdr. 2012), 243-247.

publiceren. De Vaticaanse bibliothecaris Guglielmo Sirleto legde in 1543 de basis voor latere uitgaven van Cholin (1575) en de Venetiaanse printers (1577). In de 17e eeuw waren het vooral brieven uit de latere pontificaatjaren die door Paul du May (1625) en François Bosquet (1635) werden gepubliceerd. Enkele decennia later gaf Etienne Baluze (1682) een samenhangende editie uit waarin alle tot dan toe bekende fragmenten werden opgenomen. In 1888 en 1927 volgden nog twee uitgaven van respectievelijk Palmieri en Peitz. Evenals alle voorgaande edities zijn deze brieven in het Latijn weergegeven.¹⁶ Dat geldt ook voor het project van *Des Österreichischen Kulturinstituts in Rom* (1964-).¹⁷ Zij trachten per pontificaatjaar het volledige register uit te geven. Uitzondering binnen de bronuitgaven betreft het werk van Cheney en Semple (1947), die een selectie van brieven aan Engeland hebben geredigeerd en vertaald. Christopher Cheney is tevens degene die met zijn *Pope Innocent III and England* het gangbare werk over Innocentius' relatie met Engeland schreef. Hij stelt hierin dat het conflict tussen paus en koning, en daarmee het interdict, het gevolg was een principekwesie, die enkel tot een eind kwam doordat Jan zonder Land zich wegens externe omstandigheden genoodzaakt voelde om zich onder het gezag van de paus te plaatsen.¹⁸

Het is opmerkelijk dat de pauselijke correspondentie binnen de hedendaagse literatuur vooral wordt ingezet voor reconstructies van de strijd om investituur en politieke beslissingen van paus en koning richting de Magna Carta (1215). De nadruk ligt hierbij vooral op het achterhalen van feitelijke gebeurtenissen. Veel minder aandacht wordt besteed aan de manier waarop de geestelijk machtdrager zijn handelen trachtte te rechtvaardigen. Ook in bijna alle eerdergenoemde boeken zijn de ideeën waarop Innocentius zijn aanspraak op investituur stoelde eerder bij- dan hoofdzaak. In de werken waarin wel aandacht aan deze politieke cultuur werd besteed, werd voornamelijk naar zijn vroege pontificaatjaren gekeken. Dit onderzoek tracht een bijdrage te leveren aan het nog altijd levende debat omtrent Innocentius' geestelijke en wereldlijke machtsaanspraken door in te spelen op zijn conflict met koning Jan zonder Land, dat zoals beschreven deel uitmaakt van een volgens velen succesvol wereldlijk beleid van de paus, maar waarvan de bronnen niet eerder zijn gebruikt voor een uitgebreid onderzoek naar de wereldvisie van Innocentius III. In dit onderzoek zal ik hier daarom een aanzet toe geven.

¹⁶ Christopher R. Cheney en William H. Semple, *Selected letters of Pope Innocent III concerning England: (1198-1216)* (Toronto, 1953), xxxi-xxxiii. Het betreft de inleiding van de briefuitgave door Cheney en Semple.

¹⁷ Het betreft hier de serie boeken van *Die Register Innocenz' III*, een project dat tot op de dag van vandaag bezig is met de volledige brievenuitgave. Voor de laatst verschenen editie, die de jaren 1208/1209 omvat, zie Othmar Hageneder, Andrea Sommerlechner en Christoph Egger, *Die Register Innocenz' III Bd. 11: 11. Pontifikatsjahr, 1208/1209: Texte und Indices* (Wenen, 2010).

¹⁸ Cheney, *Pope Innocent III and England*, 304, 366.

Recht van investituur

Op 13 juli 1205 kwam Hubert Walter, de aartsbisschop van Canterbury, na een lang ziekbed te overlijden. Al snel bogen verschillende partijen zich over de vraag wie hem diende op te volgen. De monniken van Canterbury zagen in hun subprior Reginald een geschikte kandidaat. In een geheime verkiezing werd hij tot nieuwe aartsbisschop benoemd. Koning Jan en de paus waren hier echter niet van op de hoogte, evenals de bisschoppen uit nabijgelegen gebieden die zeggenschap in de bisschopskeuze claimden. Zij wendden zich hiervoor tot het Vaticaan. Ook de Engelse vorst stuurde enkele gezanten naar Rome, maar dan met het doel op eigen initiatief Jean Gray aan te mogen stellen. Innocentius zag dit echter niet zitten en besloot dat de verkiezing pas in 1206 doorgang zou vinden. Ondertussen kreeg koning Jan lucht van de benoeming van Reginald, waarop hij naar Canterbury reisde en een nieuwe stemming afdwong. Onder zijn druk kwam Jean Gray als winnaar uit de bus. De paus weigerde echter zowel Reginald als Gray te erkennen en stelde Stephen Langton als nieuwe aartsbisschop voor. Hij hoopte zo een compromis tussen alle strijdende partijen te bereiken. De monniken en bisschoppen gingen akkoord, terwijl koning Jan hierop niet meer van zich liet horen.¹⁹ Hij weigerde dus in te stemmen met de aanstelling van Langton.

Na enkele maanden reageerde Innocentius III op de hem negerende koning Jan. Per brief liet hij weten dat hem via koninklijke gezanten twee redenen ter ore waren gekomen voor de opstandigheid van de Engelse vorst. De eerste zou zijn dat Langton een onbekende was en dat deze nieuwe bisschop in het verleden onder vijanden van de koning had geleefd.²⁰ Met laatstgenoemde doelde koning Jan op Langtons verblijf in Parijs, waar hij de vrije kunsten en theologie studeerde, om vervolgens een kerkelijke functie te bekleden.²¹ Innocentius verwierp deze aantijgingen door te wijzen op de geleerdheid en uitstekende reputatie van Langton en het feit dat de koning eerder al in contact met hem was getreden. Ook zijn ouders zouden in het verleden hun loyaliteit aan het land hebben getoond. De paus besluit dat 'voor redenen van zowel vlees als bloed, en van kerkelijke prebendes en ambt, is bewezen dat hij hartgrondig van u en uw koninkrijk houdt'.²²

¹⁹ David Knowles, 'The Canterbury Election of 1205-6', *English Historical Review* 53:210 (1938), 211-220, alhier 216-220.

²⁰ Paus Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (brief no. 29, 26 mei 1207)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 86-90, alhier 86-87.

²¹ Voor een uitgebreide behandeling, zie John W. Baldwin, 'Master Stephen Langton, future archbishop of Canterbury: The Paris schools and Magna Carta', *English Historical Review* 123:503 (2008), 811-846.

²² Innocentius III, *Brief aan Jan zonder Land (brief no. 29)*, 87.

Belangrijker is echter de tweede reden voor de ontevredenheid van koning Jan. Hij zou hebben beweerd in zijn rechten te zijn aangetast, omdat hem na de keuze niet om goedkeuring is gevraagd. De bisschop van Rome was het hier niet mee eens. Hij meent er alles aan te hebben gedaan om de koning te bereiken. Ondanks dat het hoogst ongebruikelijk zou zijn geweest om het apostolisch gezag op een vorst te laten wachten, zou er zelfs nog extra bericht aan de koning zijn verzonden. Hierover meldt Innocentius dat 'de brief over de expeditie van vertegenwoordigers in onze aanwezigheid, was gegeven aan uw gezanten om vertrouwelijk aan u geleverd te worden'.²³ Uit deze passage kan worden opgemaakt dat de paus in de investituur dus een - zij het raadgevend en bevestigende - plek voor de koning zag neergelegd, maar dat deze er zelf geen gebruik van wilde maken. Zijn mogelijke rol hield ook niet veel meer in dan toestemming verlenen aan de keuze van de geestelijkheid. Er mocht geen misverstand over bestaan bij wie de ware autoriteit over de Kerk lag. Het was namelijk zo dat de keuze voor Langton door de prior en monniken van Canterbury bij mandaat was gehouden en dat aan de uitkomst daarom niets meer kon veranderen.²⁴ Schending van deze rechten zou in gaan tegen de kerkelijke vrijheid, die in de pauselijke brieven een centrale rol speelt.²⁵

Deze *libertas ecclesiae* grijpt zoals gezegd terug op de Gregoriaanse hervorming, waarin werd getracht een eind te maken aan controles van wereldlijke vorsten over kerken en daarmee ook lekeninvestituur.²⁶ Innocentius III speelt hierop in door onder meer te verwijzen naar het canoniek recht. Over de eerdergenoemde vertraging stelt de paus dat het belangrijk werd geacht om 'te volgen de koers afgevaardigd door de canonieke decreten van de heilige vaders - namelijk, dat geen vertraging of moeilijkheid moet zijn toegestaan die goede beslissingen bemoeilijken, waardoor de Heers kudde voor lange tijd zonder pastorale zorg is', waarmee een passage van het kerkrecht werd overgenomen.²⁷ Opvallend is echter dat dit de enige keer is dat er direct naar de kerkwetten wordt verwezen. Zeker met betrekking tot investituur blijft de paus voornamelijk in vaagheden hangen door te stellen dat zijn handelen

²³ Innocentius III, *Brief aan Jan zonder Land (brief no. 29)*, 88.

²⁴ *Ibidem*, 88-89.

²⁵ Zie onder andere Paus Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 30, 27 augustus 1207)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 91-95, alhier 91-93; Paus Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland (no. 32, 19 november 1207)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 98-99, alhier 99; Paus Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 34, 9 mei 1208)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 102-103.

²⁶ Christopher Harper-Bill, 'John and the Church of Rome', in: Stephen D. Church (red.), *King John: new interpretations* (Woodbridge, 2003), 289-315, alhier 291.

²⁷ Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (brief no. 29)*, 89; Gratianus, *Decretum Magistri Gratiani*, red. Emil Friedberg, *Corpus iuris canonici* 1 (Leipzig, 1879; herdr. 1959), D. 65 c. 4.

in overeenstemming is met het canoniek recht. Zo zegt hij dat de Kerk 'voorzichtig [is] met je meer te geven dan de wet vraagt: maar jij bent niet zorgvuldig om ons zover tegemoet te komen als de [kerkelijke] wet voorschrijft'.²⁸ Ook wanneer hij de keuze tracht te legitimeren, zegt de paus niet veel meer dan dat Langton volgens het canoniek recht is gepostuleerd.²⁹

De reden voor deze vaagheden valt mogelijk af te leiden uit de ontwikkeling van de kerkelijke wetgeving, die in het midden van de 12e eeuw door Gratianus met een omvangrijk en geordend werk nieuw leven in werd geblazen. Zijn *Decretum Gratiani* bleek het begin van een periode waarin het kerkrecht steeds beter werd uitgewerkt. Over het recht van investituur bestond gedurende het pontificaat van Innocentius III echter nog onduidelijkheid. In het canoniek recht was hierover nog geen goed gedefinieerde procedure te vinden. Prelaten droegen verscheidene verantwoordelijkheden met zich mee, waarin zowel geestelijke als wereldlijke taken aan bod kwamen. Hierdoor werd de bisschopskeuze een spel waarin allerlei machten een rol dachten te kunnen spelen.³⁰ Door de investituur steeds in verband te brengen met de *libertas ecclesiae*, lijkt de paus het geestelijke aspect van de bisschopsfunctie te benadrukken en zo de legitimiteit van Langtons aanstelling te willen rechtvaardigen.

Mede door de onduidelijkheden in het canoniek recht lijkt het voor Innocentius III van belang te zijn geweest om zich als absolute leider van de Kerk te presenteren. Hiervoor maakte hij gebruik van de Bijbel, waarvan de Evangelieën in het oog springen. Dit doet hij allereerst door zich in zijn brieven de titel *dienaar van de dienaren van God* aan te meten. Deze titel, die vanaf de 12e eeuw uitsluitend door pausen werd gebruikt, speelt in op het Evangelie van Mattheüs.³¹ Hiermee legden de pausen verantwoordelijkheid bij de christelijke gemeente, maar ze zorgden er tegelijkertijd voor dat zij degenen waren die de bron van het gezag waren. Innocentius toonde dit ook door veelvuldig naar zichzelf als plaatsbekleder van Christus te verwijzen. Zo stelt hij onder meer dat iedereen het uiteindelijk aflegt tegen God, 'wiens macht, hoewel onwaardig, wij als vicaris op aarde uitoefenen'.³² Hieruit komt ook het idee voort dat de investituur van Langton 'gemaakt [is] meer door God dan door de mens'.³³

²⁸ Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (brief no. 29)*, 86.

²⁹ Ibidem, 86, 89; Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 30)*, 93; Paus Innocentius III, *Brief aan het kapittel van Exeter (no. 38)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England: (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 115-116.

³⁰ Cheney, *Innocent III and England*, 121.

³¹ Mattheüs 20:25-27: 'En als Jezus hen tot Zich geroepen had, zeide Hij: Gij weet, dat de oversten der volken heerschappij voeren over hen, en de groten gebruiken macht over hen. Doch alzo zal het onder u niet zijn; maar zo wie onder u zal willen groot worden, die zij uw dienaar; En zo wie onder u zal willen de eerste zijn, die zij uw dienstknecht.' Deze en andere Bijbelcitaten zijn afkomstig uit de Statenvertaling.

³² Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (brief no. 29)*, 89.

³³ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 30)*, 94; Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 34)*, 102.

Hiermee wordt de indruk gewekt dat verzet tegen de bisschopsbenoeming gelijk zou staan aan disloyaliteit tegenover God. De paus probeert zo, evenals met het kerkrecht, met de Evangelieën aan te geven dat investituur een geestelijke kwestie is en dat de kerkelijke vrijheid niet in het gedrang mag komen.

De vraag is nu echter welke gevolgen de titel *Vicarius Christi* heeft voor de positie van de koning inzake het recht van investituur. Innocentius geeft aan dat de koning en diens volgelingen het verschil moeten kennen tussen 'de dingen die horen bij Caesar en zij die tot God behoren'.³⁴ De paus ontkent niet dat de bisschop ook wereldlijke taken heeft. Zo mag hij als adviseur van de vorst optreden om de vrede binnen de christelijke gemeente bewaken. Andersom mag de koning zich ook met geestelijke aangelegenheden als de investituur bezighouden. Zoals aangegeven was hierin voor hem een adviserende en goedkeurende rol neergelegd. Wanneer de vorst echter een last voor de benoeming vormt, is Innocentius van mening dat hijzelf uiteindelijk het hoogste gezag heeft. Er is namelijk niemand die 'kan afwijken [van] de uitgestoken hand van de Meest Hoge en niemand kan veranderen wat Hij heeft gedecreteerd'.³⁵ Zo wordt het recht van investituur definitief aan de Kerk verbonden.

Interdict in het canoniek recht

Nadat koning Jan zonder Land de benoeming van Stephen Langton bleef weigeren, berichtte de paus in augustus 1207 voor het eerst de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester over een mogelijk interdict. In een brief stelt hij dat als de vorst niet toegaf, zij zouden 'moeten publiceren over heel Engeland de algemene straf van het interdict, waardoor geen kerkelijke dienst met uitzondering van de doop en afname van de biecht van stervenden mag worden uitgevoerd'.³⁶ Uiteindelijk werd de kerkban een jaar later, op 23 maart, officieel bekrachtigd.³⁷ In de pauselijke correspondentie wordt het interdict vooral neergezet als logisch vervolg op de eerder besproken aantasting van de *libertas ecclesiae*. In de vorige paragraaf is reeds aangetoond dat investituur volgens Innocentius III een zaak Gods is, die hij tegenover de

³⁴ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no 30)*, 92. Verwijzing naar Mattheüs 22:21: 'Zij zeiden tot Hem: Des keizers. Toen zeide Hij tot hen: Geeft dan den keizer, dat des keizers is, en Gode, dat Gods is.'

³⁵ Paus Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 37, 12 januari 1209)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 110-114, alhier 110. Verwijzing naar Jesaja 14:27: 'Want de HEERE der heirscharen heeft het in Zijn raad besloten, wie zal het dan verbreken? en Zijn hand is uitgestrekt, wie zal ze dan keren?'

³⁶ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no. 30)*, 94.

³⁷ Christopher R. Cheney, 'King John and the papal interdict', *Bulletin of the John Rylands Library* 31 (1948), 295-317, alhier 295.

zaken van Caesar plaatst. Hierop voortbordurend laat hij in aanloop naar het interdict weten dat 'God verbiedt dat het Engelse volk, bestaande uit ware christenen met ijver voor het orthodoxe geloof, in dit kwaadaardige project haar aardse koning volgt in tegenstelling tot de Hemelse Koning, prefererende het lichamelijke boven het geestelijke'.³⁸ Het is namelijk zo dat 'loyaliteit aan de aardse koning nooit in strijd mag zijn met de Hemelse koning'.³⁹

Het interdict was in de vroege 13e eeuw een gebruikelijke straf om tegendraadse figuren als koning Jan terug binnen de lijnen van de Kerk te krijgen. Al in zijn vroege pontificaatjaren was paus Innocentius III verantwoordelijk voor interdicten over onder andere het koninkrijk León (1198-1204), de landen onder het gezag van de Franse koning (1199 en 1200) en Normandië (1199 en 1203). Nog vaker was enkel de dreiging ervan genoeg om het verzet tegen de paus te breken.⁴⁰ De kracht van de kerkban valt voornamelijk te verklaren uit het feit dat ook het onschuldige volk wordt uitgesloten van kerkelijke diensten. Hierdoor zou onder de christelijke inwoners onvrede ontstaan. Deze werd nog eens versterkt door de extra koninklijke belastingen en andere onrechtmatigheden als roverij die vaak met een interdict gepaard gingen. Het lag in de lijn der verwachting dat door de onrust onder het volk, de druk op de politieke positie van de vorst zou toenemen. De koning zou hierdoor op zijn beurt sneller geneigd zijn aan de wensen van de paus toe te geven.⁴¹ Gezien de eerdergenoemde oproep aan de adel om haar vorst niet langer te steunen, lijkt het erop dat deze theorie ook achter het interdict over Engeland schuil ging.

Het interdict ontstond oorspronkelijk als gematigde variant op de excommunicatie. Sinds de 4e eeuw waren bisschoppen met het opleggen van laatstgenoemde in staat om de banden tussen complete gemeenschappen en de Kerk volledig af te snijden. Vanaf de 6e eeuw werden geestelijken echter langzaam van mening dat deze rigoureuze maatregel tegen een grotendeels onschuldige groep niet overeen kwam met de christelijke waarde van rechtvaardigheid. Deze kritiek leidde tot het ontstaan van het lokaal algemeen interdict, waarbij mensen niet uit de kerkgemeenschap werden verwijderd en kerkelijke diensten, zij het beperkt, doorgang konden vinden.⁴² In eerste instantie kon deze maatregel door alle bisschoppen worden uitgeroepen. Het was pas gedurende het pontificaat van paus Leo IX (r. 1049-1054) dat het pausdom zich het alleenrecht toe-eigende, waarop het interdict als straf

³⁸ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester* (no. 30), 92.

³⁹ Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland* (no. 32), 97; Innocentius III, *Brief aan het kapittel van Exeter* (no. 38), 116.

⁴⁰ Cheney, *Innocent III and England*, 303-304.

⁴¹ Edward B. Krehbiel, *The Interdict: its history and its operation: with especial attention to the time of Pope Innocent III, 1198-1216* (Washington, 1909), 64-67.

⁴² *Ibidem*, 6-7.

door de hele Kerk werd aanvaard.⁴³ Naarmate de pauselijke autoriteit groter werd, nam ook de effectiviteit van de sanctie toe.⁴⁴ Uiteindelijk zou het echter tot in de 16e eeuw duren voordat de precieze definiëring van deze kerkban werd vastgelegd. Paus Innocentius III beschreef het in een van zijn kerkregels simpelweg als 'een stopzetting van kerkelijke diensten'.⁴⁵

Ondanks de verschillende interpretaties die erover bestonden, vond het interdict aan het eind van de 12e eeuw haar neerslag in het canoniek recht. In de *Decretum gratiani* werd nog niet direct aan de kerkban gerefereerd. Wel vormde deze collectie het begin van een nieuw debat over de rechtvaardigheid van geografisch gebonden straffen.⁴⁶ Peter D. Clarke laat zien dat tegenstanders hiervan ten eerste naar passages in het Romeins recht verwezen. Zo staat in de Codex Justinianus dat 'de verantwoordelijkheid voor daden [moet] rusten op de daders ervan, en laat angst niet verder uitbreiden dan waar de misdaad is begaan'.⁴⁷ Hiermee werd ingegaan tegen het idee dat het nageslacht van een misdadiger ook zondig was. Belangrijker waren echter enkele Bijbelpassages als Ezechiël 18:20, waarin wordt gesteld dat iedere ziel voor haar eigen zonden moet lijden.⁴⁸ Gratianus concludeerde hieruit dat voor onschuldige burgers de Goddelijke genade behouden bleef. In zijn *Decretum* nam hij dan ook op dat er 'in deze [Bijbelse] voorbeelden niemand verantwoordelijk werd gehouden voor de zonden van anderen, behalve navolgers van hun zondigheid'.⁴⁹

Toch was de *Decretum gratiani* niet eenduidig in haar ideeën over lokaal toegepaste sancties. Het kerkrecht vormde een verzameling van eerdere teksten, waaronder die van de 3e-eeuwse kerkvader Origines. Volgens hem viel niet te ontkennen dat Exodus 20:5, waarin God dreigde met het bestraffen van de kinderen voor de misdaad van hun vader, en Leviticus 4:3, die toonde dat een zondige priester zijn hele volk had laten dwalen, er op wezen dat één zonde genoeg kon zijn om een hele gemeenschap te besmetten.⁵⁰ In de loop van de 12e eeuw borduurden theologen als Petrus Abelardus op deze lijn voort. Zij concludeerden dat over het

⁴³ Paul Hinschius, *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, 6 dln (Berlijn, 1869-1897; herdr. 1959), V: 24.

⁴⁴ Krehbiel, *The Interdict*, 8-9.

⁴⁵ Hinschius, *Das Kirchenrecht*, V: 522.

⁴⁶ Peter D. Clarke, *The Interdict in the thirteenth century: a question of collective guilt* (Oxford, 2007), 4-6.

⁴⁷ Clarke, *The interdict in the thirteenth century*, 14; Justinianus, *Codex Justinianus*, vert. Fred H. Blume <http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book-9pdf/book9-47.pdf> [geraadpleegd 09-06-2015], IX: 9.47.22

⁴⁸ Clarke, *The Interdict in the thirteenth century*, 15. Volgens Clarke verwezen zij naar Ezechiël 18:20: 'De ziel, die zondigt, die zal sterven; de zoon zal niet dragen de ongerechtigheid des vaders, en de vader zal niet dragen de ongerechtigheid des zoons; de gerechtigheid des rechtvaardigen zal op hem zijn, en de goddeloosheid des goddelozen zal op hem zijn.'

⁴⁹ Gratianus, *Decretum Gratiani*, red. Anders Winroth en Aaron Vanides, *Monumenta iuris canonici* <<https://dl.dropboxusercontent.com/u/19554096/Decretum%20Gratiani%2C%20Preliminary%20edition%20of%20first%20recension/C.%201.pdf>> [geraadpleegd 03-06-2015], II: C. 1 q. 4 c. 11.

⁵⁰ Clarke, *The Interdict in the thirteenth century*, 15.

onschuldige deel van een bevolking alleen een *pena temporalis*, een straf die enkel betrekking had op het aardse leven, kon worden uitgesproken. Hiermee werd een sterk onderscheid tussen excommunicatie en het interdict gecreëerd. Terwijl eerstgenoemde eeuwigdurende verdoemenis betekende, werd het interdict door canonisten na Rufinus als *pena temporalis* in de boeken opgenomen. De *Glossa Palatina*, die rond het interdict over Engeland werd gepubliceerd, ging nog verder door te stellen dat onschuldigen een lichtere spirituele sanctie kon worden opgelegd, zoals een verbod op het ontvangen van bepaalde sacramenten. Ook hierbij ging het dus om een interdict.⁵¹

Het idee van collectieve sancties werd vooral gesteund door Franse theologen, met wie zowel Stephen Langton als paus Innocentius III, toen nog als Lotario dei Conti, gedurende hun studies in Parijs te maken kregen en door wiens opvattingen zij dus werden beïnvloed. Het mag daarom geen wonder heten dat de bisschop van Rome niet alleen koning Jan zonder Land, maar ook het Engelse volk liet lijden voor Jans aantasting van de kerkelijke vrijheid. Naast het bestraffen van onschuldigen was Innocentius ook duidelijk in zijn opvattingen over het goedkeuren van zonden. Zo riep hij in 1207 zelf een decreet uit waarin hij stelde dat het stilzwijgen van een zonde net zo erg was als het begaan ervan.⁵² Geheel volgens de traditie van de theologen in Parijs was ook van mening dat het volk de taak zou hebben een zondige heerser op zijn fouten te wijzen.⁵³ Deze opvatting blijkt ook op het interdict over Engeland van toepassing. In een open brief liet hij op 21 november 1207 aan de Engelse adel weten dat zij de koning moesten overtuigen om niet tegen Gods wil, die van de Hemelse koning, in te gaan.⁵⁴ Hij drukt de aristocraten daarom op het hart 'om de koning aan te zetten, door eerzaam redentatie en advies, niet van het pad van Rehoboam te wijken' en 'om te verachten als vleiers en verjagen als onruststokers zij die hem aanmoedigen in zondigheid'.⁵⁵

Over het soort zonden dat een interdict tot gevolg kon hebben, lijkt het kerkrecht geen uitkomst te bieden. Over het algemeen wordt aangenomen dat de kerkban een mogelijkheid was om de aanspraken van de Kerk te verdedigen. Het zou hierbij gaan om een behartiging van zowel spirituele als wereldlijke belangen, die op vele manieren door de verschillende pausen konden worden uitgelegd. Een aantasting van de *libertas ecclesiae*, zoals deze in de

⁵¹ Clarke, *The Interdict in the thirteenth century*, 18; Gratianus, *Decretum Gratiani*, red. Anders Winroth en Elizabeth Walgenbach, Monumenta iuris canonici <<https://dl.dropboxusercontent.com/u/19554096/Decretum%20Gratiani%2C%20Preliminary%20edition%20of%20first%20recension/C.%202024.pdf>> [geraadpleegd 08-06-2015], II: C. 24 q. 3 c. 1.

⁵² Clarke, *The Interdict in the thirteenth century*, 31.

⁵³ *Ibidem*, 41.

⁵⁴ Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland (no. 32)*, 97-99

⁵⁵ *Ibidem*, 98. Rehoboam is de zoon van Salomo en was koning van Juda, nadat het koninkrijk Israël bij zijn aantreden verdeeld raakte. De stammen van zijn politieke tegenstanders gingen verder onder de naam Israël.

pauselijke correspondentie aan Engeland vaak wordt aangedragen, lijkt hiervan in ieder geval een oncontroversieel voorbeeld van te zijn geweest.⁵⁶ Ten tijde van Innocentius III werd het algemeen lokaal interdict dus vooral gerechtvaardigd door een feodale opvatting van de samenleving. Een individu werd bestraft, maar de sanctie daarvoor strekte zich uit over alle gebieden die in dit geval onder het gezag van koning Jan zonder Land stonden. Het waren vrijwel altijd wereldlijke machthebbers die zich tegen de Kerk verzetten, waardoor een interdict gewoonlijk een hele gemeenschap trof.⁵⁷ Hiermee lijkt het interdict over Engeland omwille van de kerkelijke vrijheid een schoolvoorbeeld te zijn geweest van haar gebruikelijke toepassing om de belangen van de Kerk te verdedigen.

Geestelijke en/of wereldlijke macht

Het conflict tussen paus Innocentius III en koning Jan kwam op 15 mei 1213 ten einde. De Engelse vorst liet zich op eigen initiatief als vazal onder het gezag van de paus plaatsen.⁵⁸ De koning zou zich op deze manier hebben willen verzekeren van steun in zijn strijd tegen de Engelse baronnen, die zich tegen de vorst keerden en ook geestelijken in hun samenzwering leken te betrekken. Zij zouden bang zijn om ooit gestraft te worden voor steun aan een inmiddels geëxcommuniceerde koning. Daarnaast riep de Franse koning Filips II (r. 1180-1223) op tot rebellie in Engeland en keerde hij zich tegen keizer Otto IV, die als belangrijkste bondgenoot van koning Jan op het continent werd beschouwd.⁵⁹ In mei 1213 zou Filips zelfs een Kruistocht tegen Engeland beginnen, ware het niet dat de koning diezelfde maand nog trouw zwoer aan de paus.⁶⁰ Vanaf dit moment werd Stephen Langton ook door de koning als aartsbisschop van Canterbury erkend. Het interdict zou echter pas ruim een jaar later, op 2 juli 1214, worden opgeheven. Het was gebruikelijk om een kerkban pas te beëindigen nadat de door de Kerk opgelopen schade was vergoed.⁶¹ Over de daadwerkelijke invloed van dit interdict op de toezeggingen van koning Jan bestaat vandaag de dag sterke twijfel.⁶² Wel is

⁵⁶ Krehbiel, *The Interdict*, 12.

⁵⁷ Clarke, *The Interdict in the thirteenth century*, 68.

⁵⁸ Helene Tillmann, 'Zur Frage des Verhältnisses von Kirche und Staat in Lehre und Praxis Papst Innocenz' III', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9:1 (1951), 136-181, alhier 178-181.

⁵⁹ Cheney, *Innocent III and England*, 326.

⁶⁰ *Ibidem*, 337-338.

⁶¹ Paus Innocentius III, *Brief aan Nicholas van Romanis, bisschop van Tusculum (no. 60, 31 oktober 1213)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 164.

⁶² Cheney, *Innocent III and England*, 355-356.

duidelijk dat Innocentius de politieke situatie in Engeland beïnvloedde. Zijn daadwerkelijke intenties vallen hier echter niet direct uit op te maken.

Om te achterhalen welke taak Innocentius III voor zichzelf als paus zag neergelegd en de gevolgen die dit had voor zijn visie op de relatie tussen geestelijke en wereldlijke macht, is het daarom belangrijk opnieuw naar de pauselijke correspondentie te kijken. We hebben reeds gezien dat hij een scheiding maakte tussen 'de dingen die horen bij Caesar en zij die tot God behoren'.⁶³ De paus zag tussen deze categorieën, gebaseerd op de tweezwaardenleer, echter ook een zekere hiërarchie, waarbij de geestelijke macht op het eerste oog ver boven haar wereldlijke tegenhanger verheven lijkt. Zo werd ook eerder al een passage aangehaald waarin Innocentius III stelt dat 'loyaliteit aan de aardse koning nooit in strijd mag zijn met de Hemelse koning'.⁶⁴ In aanloop naar, en ten tijde van het interdict gaat hij hier verder op in. Over zijn eigen positie zegt de paus dat Gods gratie het mogelijk heeft gemaakt dat als iemand zondigt ten aanzien van de kerkelijke vrijheid, 'het mogelijk is om te brengen hem, spiritueel of seculier, onder het verpletterend gewicht van een sanctie'.⁶⁵ Hieruit blijkt dat de paus zichzelf in staat achtte om een wereldlijk machthebber op zijn eigen seculiere gebied te kunnen straffen. In februari 1213 maakt hij dit zelfs concreet door te verkondigen dat als koning Jan niet meewerkte aan een oplossing inzake de kwestie van Canterbury, 'we van plan [zijn] met een machtig leger te bevrijden de Engelse kerk uit jouw gevangenneming'.⁶⁶ Innocentius acht dit rechtvaardig omdat hij door God, 'die vestigde in de Kerk Zijn koninkrijk en Zijn priesterschap', is aangewezen 'als zijn vicaris op aarde, waardoor, zoals iedere knie is gebogen voor Jezus, van dingen in hemel, en dingen op aarde, en dingen onder de aarde, alle mensen moeten gehoorzamen Zijn vicaris'.⁶⁷ Het gaat hierbij dus om zowel het gewone volk als de verschillende christelijke staatshoofden.

Met deze bewoordingen lijkt het erop dat Innocentius directe autoriteit over seculiere machthebbers claimt. Het is echter belangrijk om te kijken naar de context waarin deze briefpassages zijn opgenomen. Hieruit blijkt dat de citaten, die weer gebaseerd zijn op de rol

⁶³ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester (no 30)*, 92.

⁶⁴ Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland (no. 32)*, 97; Innocentius III, *Brief aan het kapittel van Exeter (no. 38)*, 116.

⁶⁵ Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland (no. 32)*, 99.

⁶⁶ Paus Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (no. 45, 27 februari 1213)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 130-136, alhier 132.

⁶⁷ Paus Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land (no. 67, 21 april 1214)*, in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 177-183, alhier 177. Verwijzingen naar Exodus 19:6: 'En gij zult Mij een priesterlijk koninkrijk, en een heilig volk zijn. Dit zijn de woorden, die gij tot de kinderen Israëls spreken zult' en Filippensen 2:10: 'Opdat in den Naam van Jezus zich zou buigen alle knie dergenen, die in den hemel, en die op de aarde, en die onder de aarde zijn.'

van de paus als plaatsbekleder van Christus op aarde, steeds direct volgen op beschuldigingen over aantasting van de kerkelijke vrijheid door koning Jan zonder Land. Het is daarom de vraag in hoeverre het hier daadwerkelijk om een claim van wereldlijk gezag gaat, of dat deze passages eerder als machtsrepresentatie ter bescherming van de eigen kerkelijke rechten moeten worden opgevat. Deze twijfels worden versterkt door de afwikkeling van het geschil tussen koning en paus. Innocentius III eiste dat de Engelse vorst voortaan op vreedzame wijze met de Engelse geestelijkheid samen zou werken, waarbij Stephen Langton in het bijzonder wordt genoemd. Het werd belangrijk geacht dat de koning toegaf in de zaak die tot zijn excommunicatie leidde.⁶⁸ Dit betekende voor koning Jan dat hij Langton als aartsbisschop moest erkennen. Daarnaast moest een eed worden afgelegd waarin de koning publiekelijk aankondigde een aantal bij naam genoemde bisschoppen en abten niet langer persoonlijk of in hun bezittingen te schaden. Ook mochten hun bezigheden niet meer door Jan zonder Land worden opgehouden. Ten slotte zouden er jaarlijks herstelbetalingen aan de Engelse geestelijkheid en aan Rome over moeten worden gemaakt. Deze zouden dienen als compensatie voor de kosten die zij gedurende het conflict maakten.⁶⁹

Uit het geschetste eisenpakket, waarin enkel bepalingen gericht op herstel van kerkelijke privileges voorkomen, kan worden geconcludeerd dat paus Innocentius III zich gedurende het interdict toch vooral om zijn eigen positie als geestelijk leider bekommerde. Het feit dat de Engelse vorst zich onder het pauselijk gezag plaatste, wordt door de paus ook meerdere malen erkend als een daad die op initiatief van de koning tot stand kwam.⁷⁰ Over de invulling van de geestelijke machtssfeer lijkt Innocentius III op basis van zijn brieven richting Engeland een duidelijke visie te hebben. Zo ziet hij het als de taak van bisschoppen om, 'al dragende het zwaard van de Geest hetgeen is het woord van God', de koning als raadgever bij te staan en zo te zorgen voor verlossing van zielen, vrede voor de mensheid, eerbied voor God en vrijheid van de Kerk.⁷¹ Wanneer deze zaken in het gedrang zijn, is er sprake van een geestelijke kwestie en dient hierover vanuit de Kerk een oordeel te worden geveld. Is dit niet het geval en gaat het slechts om geschillen van wereldlijke aard binnen een gemeenschap, dan

⁶⁸ Innocentius III, *Brief aan koning Jan zonder Land* (no. 45), 132.

⁶⁹ *Ibidem*, 133-135.

⁷⁰ Paus Innocentius III, *Brief aan alle Ieren* (no. 57, 28 oktober 1213), in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 157-158, alhier 157; Innocentius III, *Brief aan Nicholas van Romanis* (no. 60), 164.

⁷¹ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester* (no. 30), 93-94; Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester* (no. 34), 102.

spreekt de paus van een seculier conflict dat aan het koninklijk hof moet worden beslecht.⁷²

Hoewel de paus op papier dus een duidelijk onderscheid tussen een geestelijke en een wereldlijke machtssfeer aanbrengt, is het maar de vraag in hoeverre deze in praktijk ook daadwerkelijk bestond. Dit blijkt alleen al uit de vier uitgangspunten waar bisschoppen naar dienden te streven. Zo achtte Innocentius voor behoud van vrede en verlossing van zielen een samenwerking tussen bisschoppen en koningen noodzakelijk. Hierbij dienen de geestelijken als adviseur van de vorst op te treden, want alleen zij zouden de koning hiervoor de juiste weg kunnen wijzen.⁷³ De paus is echter duidelijk in zijn opvatting dat de koning als leider van zijn gemeenschap moet worden gezien en stelt dat het volk trouw aan hem verschuldigd is.⁷⁴ Uiteindelijk kan dan ook worden geconcludeerd dat Innocentius zichzelf inderdaad als plaatsbekleder van Christus presenteerde en dat de vier meest wezenlijke doelen van het leven onder zijn gezag en verantwoordelijkheid vielen, maar dat dit gedurende het interdict niet leidde tot directe machtsclaims over het politieke beleid van koning Jan zonder Land. In de wereldlijke sfeer stond namelijk de seculiere gemeenschap centraal en hiervan werd de koning als hoofd erkend. Er is in zijn wereldvisie dus zeker sprake van een hiërarchie tussen geestelijke en wereldlijke macht, maar deze resulteert niet in het idee dat de duale macht in de persoon van de paus verenigd is.

Conclusie

De benoeming van Stephen Langton tot aartsbisschop van Canterbury vormde het begin van een conflict tussen paus Innocentius III en koning Jan zonder Land, die beiden hun eigen kandidaat op deze positie dachten te kunnen positioneren. Hiermee past het conflict binnen de Investituurstrijd die zich vanaf de 11e eeuw had ontwikkeld. De Engelse koning berustte zijn aanspraken op de traditie van zijn voorgangers, die zich sinds Willem de Veroveraar steeds meer als patroon van de Engelse kerken opstelden. Met het aantreden van paus Innocentius III kwam er uit Rome meer weerstand tegen deze situatie. Hij zag de inmenging van de koning in bisschopskeuzes als een beperking van de kerkelijke vrijheid, die sinds de Gregoriaanse hervorming weer hoog in het vaandel stond. Bescherming van de *libertas ecclesiae* vormde volgens Innocentius dan ook een van de belangrijkste taken van de geestelijkheid. Samen met

⁷² Paus Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen en Rochester en de deken van Lincoln* (no. 35, 27 mei 1208), in: *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953), 104-106, alhier 106.

⁷³ Innocentius III, *Brief aan de bisschoppen van Londen, Ely en Worcester* (no. 30), 93-94.

⁷⁴ Innocentius III, *Brief aan alle adellijken van Engeland* (no. 32), 97.

het zorgen voor vrede binnen de christelijke gemeenschap, eerbied voor God en verlossing van zielen zou zij de kern van de geestelijke machtssfeer vormen, die op basis van de tweezwaardenleer ook door paus Innocentius III tegenover wereldlijke macht werd geplaatst. De paus zag deze inbreuk als een zonde en riep daarom een interdict over Engeland uit. Het gaat dus om een sanctie ter verdediging van de kerkelijke belangen, zoals het interdict over het algemeen altijd ter bescherming van de eigen rechten werd ingezet.

Investituur vormde volgens de paus dus een geestelijke aangelegenheid, wat onder andere uit het canoniek recht zou moeten blijken. Hij verwees hiernaar om aan te geven dat Langton geheel volgens de kerkwetten was gepostuleerd. Daarnaast stond hierin opgenomen dat het vertragen van bisschopskeuzes verboden was als dit ten koste ging van de aanwezigheid van pastorale zorg. Een andere bron voor zijn geestelijk gezag vond Innocentius in het Evangelie van Mattheüs, waaruit het idee van de paus als *dienaar van de dienaren van God* ontstond. Hiermee werd de rol van het pausdom als centrale bron van gezag bevestigd. Eveneens uit de Bijbel kwam de theorie van de paus als *Vicarius Christi*, zoals de paus zich veelvuldig liet omschrijven. Als plaatsbekleder van Christus op aarde zou de bisschop van Rome in ieder geval het uiteindelijk gezag over de geestelijke machtssfeer hebben. Hij laat namelijk meerdere keren weten dat God het geestelijke zwaard in handen heeft, terwijl wereldlijke aangelegenheden onder het gezag van Caesar vallen.

Zoals is gebleken werd de benoeming van Langton en het interdict dat hierop volgde dus gelegitimeerd door argumenten gestoeld op geestelijke macht. Voor het bredere debat omtrent de wereldlijke aanspraken van Innocentius is gekeken naar de relatie die hij tussen de twee machtssferen voor ogen had. Hieruit bleek dat ook de afwikkeling van het conflict geen aanleiding geeft om uit te gaan van een pauselijke poging om het wereldlijk gezag, dat verantwoordelijk is voor het welzijn van een aardse gemeenschap, onder zijn directe controle te krijgen. Van een gerichte koers om het pauselijke gezag over de wereld te laten zegevieren, zoals door auteurs als Southern wordt beweerd, is daarom geen sprake. De paus pleit daarentegen voor samenwerking tussen geestelijken en koning Jan zonder Land, waarbij bisschoppen als adviseurs van de vorst optreden om zo de vier genoemde kernpunten van de Kerk te verdedigen. Hierdoor wordt het in praktijk echter wel lastig om een precies punt aan te geven waar geestelijke in wereldlijke macht over gaat. Vast staat wel dat Innocentius III de twee machtssferen in theorie op hiërarchische wijze invult, want als *Vicarius Christi* was hij verantwoordelijk voor wezenlijke zaken als eerbied aan God, voor wie iedereen uiteindelijk zijn knie zou moeten buigen.

Bibliografie

Gedrukte bronnen:

Gratianus, *Decretum Magistri Gratiani*, red. Emil Friedberg, Corpus iuris canonici 1 (Leipzig, 1879; herd. 1959).

Paus Innocentius III, *Selected letters of Pope Innocent III concerning England : (1198-1216)*, red. en vert. Christopher R. Cheney en William H. Semple (Toronto, 1953).

Bronnen op websites:

Gratianus, *Decretum Gratiani*, red. Anders Winroth, Monumenta iuris canonici <<https://sites.google.com/a/yale.edu/decretumgratiani/>> [geraadpleegd 03-06-2015].

Justinianus, *Codex Justinianus*, vert. Fred H. Blume, Annotated Justinian Code 1 <<http://www.uwyo.edu/lawlib/blume-justinian/ajc-edition-1/>> [geraadpleegd 09-06-2015].

Literatuur:

Baldwin, John W., 'Master Stephen Langton, future archbishop of Canterbury: The Paris schools and Magna Carta', *The English Historical Review* 123:503 (2008), 811-846.

Burns (red.), James H., *The Cambridge history of political thought: c. 350 - c. 1450* (New York, 1988).

Cheney, Christopher R., *Pope Innocent III and England* (Stuttgart, 1976).

Cheney, Christopher R. en Mary G. Cheney, *The letters of Pope Innocent III (1198-1216) concerning England and Wales: a calendar with an appendix of [Latin] texts* (Oxford, 1967).

Cheney, Christopher R. en Mary G. Cheney, 'Letters of Innocent III: additions and corrections', *Historical Research* 44:109 (1971), 98-115.

Church (red.), Stephen D., *King John: new interpretations* (Woodbridge, 2003).

Clarke, Peter D., *The Interdict in the thirteenth century: a question of collective guilt* (Oxford, 2007).

Cook, William R. en Ronald B. Herzman, *The Medieval world view: an introduction* (New York, 1983; herdr. 2012).

Duffy, Eamon, *Saints & sinners: a history of the popes* (New Haven, 1997; herdr. 2006).

Duffy, Eamon, *Ten popes who shook the world* (New Haven, 2011).

Hagener, Othmar, 'Das päpstliche Recht der Fürstenabsetzung: seine kanonistische Grundlegung (1150-1250)', *Archivum Historiae Pontificiae* 1 (1963), 53-95.

Hinschius, Paul, *Das Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland*, 6 dln (Berlijn, 1869-1897; herdr. 1959),

Kempf, Friedrich, *Papsttum und Kaisertum bei Innocenz III: die geistigen und rechtlichen Grundlagen seiner Thronstreitpolitik* (Rome, 1954).

Knowles, David, 'The Canterbury election of 1205-6', *English Historical Review* 53:210 (1938), 211-220.

Krehbiel, Edward B., *The Interdict: its history and its operation: with especial attention to the time of Pope Innocent III, 1198-1216* (Washington, 1909).

Kuttner, Stephan G., 'Universal pope or servant of God's servants: the canonists, papal titles, and Innocent III', *Revue de droit canonique* 32 (1981), 109-150.

Moore (red.), John C., *Pope Innocent III and his world* (Aldershot, 1997).

Moore, John C., *Pope Innocent III (1160/61-1216): to root up and to plant* (Leiden, 2003).

Morris, Colin, *The Papal Monarchy: the Western Church from 1050 to 1250* (Oxford, 1989).

Powell (red.), James M., *Innocent III: vicar of Christ or lord of the world* (Washington, 1963).

Sayers, Jane E., *Innocent III: leader of Europe* (Londen, 1994).

Sayers, Jane E., *Original papal documents in England and Wales from the accession of pope Innocent III to the death of pope Benedict XI (1198-1304)* (Oxford, 1999).

Southern, Richard W., *Western society and the Church in the Middle Ages* (Londen, 1970).

Tellenbach, Gerd en Ralph F. Bennet, *Church, state and christian society at the time of the Investiture Contest* (Oxford, 1948).

Tillmann, Helene, 'Zur Frage des Verhältnisses von Kirche und Staat in Lehre und Praxis Papst Innocenz' III', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9:1 (1951), 136-181.

Tillmann, Helene, *Pope Innocent III* (Amsterdam, 1980).